

ԲՈՐՈՅԱԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐԹԻԵՍՏԻՏՈՎԱԿԱՆ

Ի Գ. ՑԱՐԻ 1909

Տարեկան 15 ֆր. ուղի - 6 լր.:
պահանձայ 8 ֆր. ուղի - 3 լր.:
Մէջ թիւ պարտ 1:50 ֆր. - 70 կ.:

Թիւ 7, ՅՈՒՆԻ

ՊԱՍՄԱԿԱՆ

ԿԵՐՈՐԻՈՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՎՐԱՅ
ԳՈՅՉԱՐԻՒԹԻՒՆ ՀՕՅ-ՎՐԱԿՈՆ ՅԵՐՈՐԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
ԽՈՐՆԱՐԴ ԳՈՐՈ ՄԵԶ
Քառամասաց ըրբա Հայոց Ակնո. Պատմութեան
574-610:

Գ Լ Ո Խ Խ Թ.

Ավ-րեա և Մուգեա Տաւրուսու, Եղիշ-կոյու:

ովսիս մենուն պատահած է Ցուրտաւէն կամ Տփդիսէն ձեռք ժամանակ. որշափ կը տեսնուի խօսքերէն, միտք ունէր դիմել ուղարկի Պունիս առ Վրթանես տեղապահ. սակայն "զան խառն թեան ձերայնույթ եւ գնդայց լինելոց, արգելեալ եղէ ի Ս. Մկրտչ Ցովհանու ի Անս, որ յԱրագածու ոսին":

Հնուացոյն բարիւլաս վանից երեցէն կ'ընդունուի մէջ հիւրամբութեամբ:

¹ Առաջը "Սուրբ Յովհանոս Մկրտչի կոչուած. Կանարկուի հոչակառ մասաստնն Ա. Ա. Ցովհանու ի

ՀՅ

Մովսիս առաջին դործն կ'ըմայ թշմով մը իր գործիքնակ կամ կարծոյ պարզել կաթողիկոսան տեղապահ Արթանէս Քերդողին, աւելին շի մանկանեղի՝ թղթատարի բերնէն լսէլ յանձնելով. գառն խօսքերով կը պարուած Արաց կաթողիկոսն եւ կը ինդու ի վլըջյոր իւր հօտին ի Ցուրտաւէն նամակ մը գրէ, յօրթորելով Հաստատուած մասու եւ միխիթ արելով: Մանկան ձեռքոք իրն գրած կ'երեւայ Արթանէն նաև ծանօթութիւններ Քաղկեդոնի ժողովոյն մասին եւ Հայանգներ Քաղկեդոնականոց գէմ կուեկու — «եւ ինձ ի ձեռն թղթու իսրաւ տուք բերելու»: Վրթանէս սիրով կը կատարէ Մովսիսի ինդիքները: Այ գրէ (605-606) «Թուրթ շշնդապակն», մէ առ Յուրտաւայ Եկեղեցին (Էջ 130—131), որ քաջակերութեամբ եւ յօրթորով, ուր կը յայտարարէ նաև Վրթանէս, որ «Եթէ աւելի ինչ պէտք եղիցին Հականակութեան եւ պատասխանեաց, հրամայեց գրել առ մեզ պրութիւն ձեր», վատահացընելով

Կարբ. «Քայորդա ժամու նանսպարհի . . . յեւց Կայրու, ի սորտհան բարտին քասարաց, նաև նայուամանից եւ ժամանակ հնան ի նամակ կայ Հայուեան քան զայ եւ քան զամենայն վանորոյ կողմանց Ըստանավանք կամ Բայցանու վանք, կու երեսն եւ յանձն որդյու Կորացանդուն Այրարատ Էջ 165—177. Հման. եւ ինձիքնան Սուրբ. Հնի Հայուաս 492, Շահամթ. Բ. 116: — Ժի դարս վկայաբանութեան մը մէջ կը որու. «Բինեն (Ցովհէ Նորդենի մայն) ի մահաման մէ Յովհանոս Կողեցեալ վանք, որ ի նոյն լաւ Արագածուի մէրսց Քասազ գետոց» (ԱՐԹ. 1897, Էջ 44): — Հ. Եւենն՝ Այրարատ. 165, Արագածունէ Մովսիս այս գեւորք կը գրէ. «Առաջին ան կը զարու ի ժամանակի պարագայ կաթողիկոսան աթուոյն, Մովսէս Պարուսուոյ (1) Եղիսակու ամբարտակ Ալեք (2) կաթողիկոսի Արաց դրեր ի Անաց ատու ու Միջն Նորդակ Ալբանոյ (3), եւ յասաջ կը մըրէ Գետը Թալիս (Էջ 111) մերագյուն ի մէջ քիշուած տողերը գործ Մովսէս ո զամ եր ու Ա. Ութանէս:

պար մասին իւր պատրաստակամութեան : Թօղվծո կուպարիք Մազփխի Ցիլնորդութեամբ իւր ուրուսա : Ասոր հետ կը յանձնէ Նամկառան նաև Մոփիսի Հայոցին պատասխան մը (իջ էջ 12) եւ թագանի թշուեր . կ'իմացցնէ թէ ս մատ առուր կաթուու զիկո կամին նստացանելու, եւ կ'ապսչոյն թէ դշուած եւր շնորհիս Քրիստոսի Աստուծյան հոգ յու եւ մեր սատարելու մինչեւ ի կատարումն գործ յուտ կարի մըրում :

Մովկեն կը դուռնախ թղթերս Ս. Յովհաննու փախանք։ Եւ ինքն ալ կը փոմայ գրեթ հայերն ուղղով մր առ Ցուրտաւոյ և եկեղեցին, որ մականց էւմ մշ խորապես կը կու։ «Թաղով շղապապարան» Մովկեն եպիսկոպոսի, (էջ 113 – 127), և չպէս կը տեղեկանանք թղթին կուրտարանէն, Մովկեն ուղած է զայն յական յանձնանէն Արախյերի և Նուանտիկի տաճարների, գործով կ'առուակ և եղանակ իմ սրբելուք, (էջ 127), եւ որոնք պահանջապէս Ցուրտաւոյ Եպիսկոպոսարանի աւագագյուղերն էին եւ Մօվկեփի ամենէն մատրիքինք, Ըշվերք-ինքնի հետ ի միասին պարագան էին եւ առջեղեցին ժողովոյն հոգ համարուած կ'առաջ գրեթ գրուած ինչ ինչ յիշատակարաններ, «Խոսութերել զգաւածառ ժողովցին (տպ. մարգովց)» եւ այլ հաւաաար հաւաաար որդիան ինչ վարդապետոյն եւ զննդիմակաց հերձուածոյն, զոյսպագոյն այսի տեղեկացելոց (էջ 118):

Երկար շղմբերական մէջ, որ նշանակալից հշանակը թէ ի՞նձ այս ժամանակաց կրօնական ըմբառաց առաջնամարտի թէն համար. դրու սակայն Հոռ չենք կրօնա առուել ի նկատի. Մեղի կարեւոր է Հոռ ծարաբանա յառակապէց Մովկին ի նկատմամբ եղած տոպերու վրայ³:

1 Կ'աւկնարկուի և հօնի ժողովն:

9 կ-անհարկէ սՊատճառք Դ. ժողովոյն գրութիւնն , զոր ունինք ամբողջութեամի թղթաց բրդին մէջ (Եջ 119, 127) :

з Պետք է զբակ սպակու, որ Մագիստր անուան
առ ածածուս ունիր Հռով Շահ Աբամենի Քերաբու տուրքուց
Ավելի քաշով և կատար է իմ նորմի Ավագան քերա
դողի ձեռքեւ, որ այսուհետ Մագիստր անուան ներք է ապ-
ուրագույն նկատմամբ Խոսքերու ցըթ, անոր Կարմանն
քրած է, և իմ Խոսք Մագիստր խօսքաց է Ավագա-
տի քերա իրեն քրած տեղեկութեան իւր անամասութեան իւր
գութեան շնչարութեան փայ փայրեան մ'իսի շնչ
ապարագիր Սալոր ճանար ըստով մարտարիմու ու
անամասութեան այս իւնան, իւր անամասութեան Հռով Համեմա-
տարք որ գծերը. 1. Թզեմին Համեմատի իւր գութեան Ցի-
նի մաս կուզ Ցինամոնութեան (Համան Անիսու Հ. 1. 1.)
թզեմին կուզ զ Համ անամասութեան մեջ. էլ կ. Տ. 34—36.
որ շառ վերէ իւր անամասութեան Մագիստր Ավագան մեջ առ
կ. 140). 2. “Գալուստար Գ. Ժ. ժողովուն Համասան (էլ
կ. 19—12), որ կը կազմ Մագիստր լու ցիմու բառա-
պատ ապարագիր մ'է Ավագան Կայսերաց ցրեւ. 3. Ավա-
գան Մագիստր այսուհետ իւր անամասութ (էլ կ. 140). մ'է
այս Քայլեմատ մաղպար մասին միայն Ավագան անսի
ժղովն ծանօթութեան անամաս է. և իւր բարք անս ժո-
ղովն մերս Քայլեմատ գալախանաց ապարագ մաս պատասի թէ նը,
ըստ շրուտանկար (թիւն զար Ավագան միջ Թ պարագա-
պատկան կը ապար շրուտանկար (էլ կ. 141 եւ). Այս պատաց ցը-
թ կը Խոսքերու կը ապար իւր այս միջ իսկ թէ Համա-
տարք անամասութեան իւր անամաս կը ապար իւր անամա-
տարք անամասութեան իւր անամաս կը ապար իւր անամա-

Մալիսկա կր ցուցընէ հոսոր 1. իւր փախառատ, այս է Ցուրաւանէ Հայուսանն մեկնին իւր ժողովրդ եւն քաղաքանի եղած է. 2. Այս այս նիւր վելուր չըմեց լիւր եւ բառ իրապաթիւնն ապօղութիւնն համար կը ծանուցանէ, - զատ զի իր յանկարած անուն անձնագիր էն, - թէ յանկարած իր իմն ի վերաց հասաք կիրարինի մարտած բրաւուն եւ շշչնեցեալ ընկերուն ընդ լութե եամբ, - աճապարացինք յանդիմանն էն, արտիկուլ որ մերժէ մերլուր թիւնը Բայց այս պատասխան առաջ թշշնամի եղեաք ամենեցուն, եւ որչափ յանդիմանեցաք, առաւել եւս ապահնացեալ եղեաք ի քանանասապետից եւ յիշխանաց. միշտ ինգածելու (Եջ 114). Ի թիւջը Տ. այս պարտաւանաւ հասառակ հոլից առաջն անդամ հեռու, Ա. Յովհաննան վանըը խելքը բայց իւր կը ժողով իւր հօսոց մոլորանիներ զգուշացնելու համար: Արդ չըլլուր թէ, կը գրէ, մենք ալ Հրեթից պէս - ի մէջ իր բերսիք եւսերնուն Երանուալուի առում ի մենք Տիառափ, - անողոք պատուի հաս ընդունեն, - հարդ համարեցայ ի ձեռն զգուշացիչ թշիմոյս խօսել յականջաւասուու ածիրութեան ձերսյ, զոյլ լինել ի հարզորութենէ ածիրացաց եւ արիասպանաց մեծարազա ժողովյն Քաջերունին, (Եջ 115): Կը հեռաւած Քաջերունին ժողովյն վարդապատուածիւնն (Եջ 116-118): Ըստ նմին կը բարեք Մալիսկա նաեւ զպատճառ ածիրութիւն, Քաջերունին:

Հոս Պովէսի իւր բերնով ակամայ կը գտաման
իւրեկիսին խօսքերով ճշմարտութիւնը, թէ գիշերա-
խառն, տանց մեր մեջ առաջնան պատահած է
փառատուք, պյանդիք որ մինչևւ անդամ առարտաւոյ-
ւեկիցեցին անցար մնացած է ինչ պատճառաւոյ-
ւեր եւ գետի ու մեխնած ըլլալու Ալլազգ անձեկ-
նեկի կը մնայ, թէ ինչն անձամբ, կենդանի ճայրին
չէ քարոզած ճամարտութիւնն, Արաց մորորին եւ ն-
առարտաւու եկիցեցին թղթայս առաջ պատճառաւո-
ւանն (Էջ 129) ալ պյատառութիւնը կը թորու-
անուր անձանօթ եւ տակարին սերննանուած՝ “մո-
լոր հաւատոյն”, եւ միայն թղթայն վեցինին պյա-
տիք անխօնաթիւն մը կ'ընեն. Եթէ շրանասա-
ւեց այլ ինչ ձար չէ, բայց կամ կալ յաշնարհիս-
եւ բառ կամաց սորտ լինել, կամ թուուու եւ գնալ
ի բացու:

Մայսիսի թղթերն պատահանձն է Ցար-
ուուայ եկեղեցին (էջ 128—129), ուր անոր թղթերն
կ'առանանք Դիմ ողջունի, իբրաստութեան և
գուշացացը ցի է, որ պատահանձն
պարբեր Մովլիսի հետամունք յետոյ տակի ունե-
ցած շփոթութիւնը են. բայց ընդհանուրակին
ոչինչ հասու կ'ըլլայ այս մասին. ի շնորհ Մովլիսի
կ'ըստձևն պարզուեց որ արթուացնէ Տէր բնել-
յանը դարձաւ լու վերակացու եւ օգնական զար-
տացաւ կանոնան մեռու եւ մասնակ են ձեռն ձեռ-

այսօմ իմնանալու է նաև Պատմութիւր ռապաշին թշրիմին մեջ առ Արթանեն գրած առաքերս . “բայց առ ժամն գրեցի եւ ես ի հայ լիլու ցիշխանութիւնն Յուրաքանչ Եկիզեկից Մայր (Եղ 111) :

կր թուին, սակայն ամենայն մասամբ վատաշեցիք վկայութիւն հարելէ չե նկատել. Թղթատար եւ թղթատեր «մանկան», միջնորդութեամբ շատ բան սորին ազգեցութեանցներունք գրաւած է: Այսպիսի արդեցութեան հետեւ թիւն կ հասարիմ մասնաւոր հետեւեալ տողերս, որպէս կը վերջանայ նաևնին. «Նորոգեցէ Տէր Աստուած եւ զարթոռն ըստեան ի սփառ անդ ուղար յոր վիճակեցան. ապա թէ ոչ եւ եւ անձ այլ ինչ ճար ուր, բայց կամ կալ յաշաբաշիս եւ քան կանց պար լինել, կամ թռ զուտ եւ գնան ի բացդ (էջ 129):

Սովոր առ Ազգանկա ուղղած այս թուղթը մանկան ձեռքը Գուին խաւրելու ժամանակ կր յանձնէ մանկան իր կողմանէ երկրորդ թուղթը մ'ալ առ Ազգանկա (Տաշտան - 1343), ուր կը յատին իւր շնորհակառութեան բնդիրներուն կատարման համար. կը բնդիրէ որ "որպէս զակիքնոց յօդարարութեամբ արարէք աղաջեմք... եւ ի դլուի տանըլու": «Այս անդամ, կ'ըսէ, Հրամանցեցէ բրել նաև առ աւ անդապես անձնէ (հետո) ու ներ-

Պովիսի, թէ բայ խնդրանց գրած է թղթեր ի Ալիսա. Խոկ այս կետին, թէ ի հարկին նաև անձամբ թիթայ Վըստասու, որ պատասխան ունի ի նըր պատասխան է, եթէ նախ ի ճենա ՝ անօնիք եւ սիրել եաց իշխանաց, յանդղընէ Մովկէ Հայուստանի փառաւոր իշխաններէն համան հանել. Ալթանէսի իւր այս բաղադրանքն արիշ անգամներ ալ յայտնեց, որ սահման երեց չըրացած ունեցաւ:

Աւելի համացգրական է կետրոսի գրուած թուղթը (հջ 136—137), որուն անհանորութիւնն թէեւ անձ անօնիք է պայտաս, բայց ի Ալիս նշանաւոր դիրք ունեցող եկեղեցական մը կը թօսի. Ալթանէսին կարս խօսքերով կը ծանուցան զետրուս, որ ինը լսած է թէ ի Ալիս նորոգածելութիւն հաւատագոյն, տեղի ունեցած է. այսին թէ ու յաշաւարհիդ ձերում մեծարնս մասաւցաննեն ժողովդն այսորիկ Քաղկեդնի, վասն որյ եպիսկոպոս աշխարհի փառաւոսական գնացածաւ է, զգաւոր եւ զանգ ժշկելի վիրանուն թիւն ժողովյան այսորիկ հանաւագլուխ. Աւածան բռն իսկ մըրբ շշափելու կը ներքէ զետրուսն, որ միջնորդէ Մովկսիք կրիխն գահն ըսրագնալաւն, ակիրկելով հեռուն առէ ծագելիք չը արիք. «Արքասէր եպիսկոպոս, որ ճշմարիս հաւատոց նախանձաւոր է, իսկ անցի իւր պարզէց ինք թէ այդ պրագէս ոչ լինի, յաւստանական թշնամնէն մասն ի վերայ աշխարհիդ. Եւ եթէ ի ճենան գրելոց հակառակութիւնը ըստանայ, գրեց եք առ ավատարակութիւննա աշխարհին մերյա, որ զմել այդը արձակեն, եւ այնպէս լինի որպէս Աստուած իսկոմ (հջ 137):

Նոյն բավարարակթեամբ է եւ քիչ մ'աւելի
ու ուսուցիկ եւ ստուցական մօնը աւ կերպն եւ առ
իշխան Արագ Թաղմէր (Եջ 138—139), որը որո
անդամ կը եւ բարսին Սովորի մասին Թղմէրի
կը վերաբանանց փար:

Աքթանիսի Թղմէրն կը մասն անպատճա-
խան թէ Կերպնին եւ թէ Պետրոսի Կողմէնէ:
Միայն, նիշան կը ծ անուցանէ Վրա անէն Սովորիս:
ապաս արք անձնէց դժու են համարակ պա-
տասխան մը, զոր գժրախառարաք շռնիք պար,
Վրթանէս օրինակն յանձնան շըրալան Մովիդիս:
Բովանդակութեան կարեր է առաջ ճ անօթ անառ
Վրթանիս Թղմէրն (Եջ 41), որուն համաձայն
Արագ ազանենին հաւատայ նկատմամբ համարակ
անտարբեր պատախան առած են. “Տեր եւ զայտ
անիմիք հաւատ եւ զայդ. օրինաց առաջդրիմէ
են պար, նոէ բարտառաց եպիսկոպոսի իներոց
մասն գրած են. “Մովիդիս կերէ եւ ներոց
կաթողիկոսի հնագնդ լիցի, զի մեզ պահ հաջոյ

է, եւ զիր առղի կալցի, ։
Զափազանց առնուած է վրաց այս վարժուն-
քեն լըթանես. եւ կը գուէ առ Ապօպէս. “Աւելորդ
համարիմ ես ասել (պատասխանել) այս ամե-
նանի. ։

Արացի հշեսներու, յիշեալ թուղթը ինքուած
բերած է թղթատար մանեկ Ա. Յովհաննու փակը
Մովսիսի. զոր Վրթանիսի խորած ժամանեակ կ'ըն-
կերպացնէ նոր թուղթ մ'ալ իր կողմանէ (Եջ 14!),
յորու կ'նկարագր ՝ մանեկ էն լամաներ, առ
Վահագու հանու անու առ առ առ առ առ

գեցաթիւն ձգած է եւս եւն։ Կր ինզրէ որ Վարա
թուղթը՝ “Հրամայցեք ընթեռնուն եւ մեջ ծանու-
ցեք զինչ գրեան են։” Մտագրութեան արժանի է
մանաւանդ Մովկիս ողբքիւ եղան։ “զՁեզ յա-
րածամ յաշխառութիւն պահեքի, կը գրէ առ-
Արթանա, Ասուած եղիցի վարձահատոց, բայց
ձանձնանայք մի, տպաչեմ, որով օրինակ եւ է,
յանձնին լիցի մոլորեալ աշխարհն եւ անձն իմ տո-
սառապեալ։” Ի վերջ թղթըն կը ինդրէ, որ գրէ
իրն, թէ Քաղեանքի ժողովոյն վարդապետու-
թիւնն Զենոնի եւ Անսատար մահուրնէ ետքը
կրկին ինչպէս հաստատեցաւ։

Մովկիս թղթին պատասխանը մանրամասն
կու առ (607) Արթանէն (էջ 141—145) եւ կը
բուռամայ իր կոմունա ամէն Հնապատոք ընեւ.
“ու ու տէր, կը գրէ, աղթեա, զի ի ժամանակ պիտի եւ
են առաջնորդ կարգեւ, եթէ զայ գործ օդնէն ի
կառարումն առանել Քրիստո Ասուած մեր, ու պա
գիտեալ եթէ ձեր համբ այնպէս կատարին, որիս
Ասուած ոյ որորն իրան թեսն թուին, (էջ 145).”

Ըստ տեղեկատութեան Արթանիսի ար-
գետուք ալ 607 Արթիին ժողոված էին Կափիկա-
պատուք ի Դուքին Սմբատ Վրկան մարզպանի հսկա-
ութեան կաթողիկոս մը ընտրեաւ։ Ժողովը ըստ
մէջ, որուն մասն խօսեցն վերը մատամասն
նորէն, ներկայ եր նաև Ս. Յովհաննան Սկորչը
վաճաց վաներէց Բաբելոն։ Սա անձամբ ծա-
խօթ Մովկիս պապահովակն գրուատեաց խօսեցաւ
անոր մասն եւ Հարորդը հարեւոր տեղեկու-
թիւններ թէ Վրայանին եւ Թէ նորին կա-
թողիկոսն Արքահամեւ։ Մովկէս ներկայ շնչառ
ժողովոյն պատճառն կու առ Աւտոստուն (էջ 72).
“Ան զի Հրամադութիւն Հանդիպեալ նմա,
ասեն, յայնժամ մեր ի մահ, եւ վասն այնորիկ
ու կարոց գալ ի ժողով։”

Արքահամեւ ձեռնարութեանէն ութ ամիս
յետոյ ըստ Աւտոստունի (էջ 72), այս է 607 Նոյ-
եմեւ, կը փութ այ Մովկէս յատուկ թղթով մը
չնորհաւորել նորնանիք կաթողիկոս եւ իր դաս
գնեւ, անոր առջեւ (էջ 161—162). կը պարէ հն
ի-ր “ցաւն” Վարա “ուղղ Հաւատըցէն” մոլորելոյն
վրոյ եւ ՝քաջ քժիչեն կը ինդրէ կենարար
տեղու։ Իր անձնն վրայ ծախօթութիւն Արթանիւն
տեղեկանալ կը յանձնէն։ “իսի եթէ զանապատան-
թեւնէն մերմէ Հարցանայք, ի Արթանիսի քերորդ
տեղեկանայք։ Եւ անձն իմ տառապեալ եւ աշ-
խարհն մոլորեալ որորութեան ձերում յանձն եղի-
սուք (էջ 162):”

Արքահամ (կամ իւր կողմանն Արթանէն) չի
յապացեր պատասխանն (էջ 163), որով կը
իրախուսէ շՄովկէս եւ կը Հրամիր գալ Դուքին։
“մի դանդաղիցիս ի Ս. Զատիկին գալ այսր, զի
բացմաց լինի իննութիւն եւ գործը Տոգեւորը
տուացի կայ, մինչդեւ Տէր Սմբատ աստէն է, փու-
թակը որով եւ է օրինական նսի զայր ի գում ի
տանեւ՝ չնորհիւն Քրիստո Ասուած յերոյ։”

Անհնիսիր կ'ըլլայ Հրամիրին Մովկէս, կը
մէկի անմիջակն Գուքին եւ 608ին Զատիկին յա-

ռաջ (7 Ապրիլի) Դուքին էր արդէն, ինչպէս կը
տեսնուի Սմբատայ առ Անիրին թղթէն, ուր կ'ը-
սով յայսնապէս թէ Ցուրտաւայ եպիփիկոպէն
“առա է, ի Դուքին։”

Հայուսակ արժանեաց մըրզ կը Տիրքիկալէ
Արքահամ ՝իրեւ զբարեգործ ո՞նչ՞ եւ րնդէմ
եկեղեցական իրաւանց օտար թէմի պատկանաւու
եպիփիկոպէս դասն կը ստանձնէ ի գլուխ հանել,
որուն գէմ որորեց ի հարկէ պապ Անիրին։

Դուքին կը ներկայացն ինեւ Արքահամի մոր-
գունին Սմբատայ, որ հոն էր տակաւին եւ յա վե-
րաբերուեցաւ գէմ ի անոր։ Մեծապէն վասա կիուր
ըլլա Մովկէս Սմբատայ պէս հզօր նեցուկ մը ունե-
նակ յետոյ։ Արքահամը ալ անկակած ըրաւ իր
մընդուրութեան նկատմամբ զինքը Սմբատայ։ Քէզ
վայ ասացի, կը գրէ Արքահամի մարզպանի Մովկիսի,
թէ գրեմ առ արքայից արքայ եւ կը յաջողցնեմ
դատը (Գէր Թղթաց, 174)։ Մովկէս ասկայն յանձն
չ'առանոր այս կերպով յաղթութիւն մը, բայ Ռիւ-
տանիսի, բռենվ թէ “Ես Արքերեանցի եւ ուա-
հանաւ կըրպաց ինչ եմ, եւ ոչ սուր առնուլ եւ
ընդ ամենայն Արք հռուել”³։

Մովկիս ներկայութեամբ եւ Աթօնիսի
քերտողական հատակալութեամբ ոգեւորուած էին
կաթողիկոսն եւ Մարտունի։ Կը նորհին եփակա-
պանին արձակէլ ի Արքուն եւ իրաց արքան տա-
ներու վրայ բանակիցիւ բայց այս ժաման կը յա-
պացն եւ կը փորձն թղթէրով ի գլուխ հանել,
կը նորհ Արքահամ եւ Սմբատ առանձն առանձն
թղթէրու առ Վրիբին, եւ կը պահաջնէն որ Մով-
կիսի կրկն շնչուի ամոռու բայց անօտուու կիւ-
րին մերժուական պատասխան կու առայ. եւ միայն
այն գէպէին յանձն կ'առնու ընդունիլ, երբ զջոց
յանցանաց վրայ եւ գոյ իրէ թղութիւններէն
կիւրուի առ Արքահամ եւ Ամբատա թղթէրն
կը կարայ Մովկէս, եւ կը փութայ արդարացրուն
ինք զինքը Սմբատայ առ չեւ։ Սմբատ ստիպուած էր
յաջութեամբ եւ այս պատասխան ի քաջական իրեական
տեղու կը պատկան նպատակաւ։ ուր զավեցաւ բաւա-
կան երկար (608—610), երբ Դուքին ամէն բան
ձախող կ'երթար։ Քաշանաց գէմ տարած յաղ-
թաթեւնէն յետոյ Սմբատ մեծամեծ պատիներու
բարձրացաւ, մինչեւ Խոսրովու թագաւորութեան

¹ Հանձնէ 1907, էջ 373, պամանակ նշանակուած
է Ապրիլ 22, զոր ուղարկու է ըստ այս։

² ԱՊՐԻԼ 1902, 567.

³ Գէր Թղթ. 174։ Հմբա. Ա-թր. 98 էջ 102։

և երկրորդը՝ եղաւ. Եւ մեաց այնուհետեւ աղքունիքը լոն պիտի բլրար հետեւաբար իւր ձայնն արքայից արքայի առջև։ Եւ ապահովազես լույսի պիտի ըլլար իւր բարեխօսամթմար, և թէ շնչեր Բայց առ Հայոց կիրքին յետ երկար թղթմակցութեանց Արքահամեն հետ իւր երրորդ թղթմուն (608 Աւուստան) փակած է ինդիրն անցեան կոչելի։ “վասն պար գատաստանին (այս է Մովսիսի ինքնար մասին) ան իս աւելի ինչ մի գրեր, եւ մի աշխատ լինին, թէ ոչ պատասխանութ ընդունենի։” որուն վայր Արքահամ քիրք վերջ նորդով կորած էր Հայոց եւ Վայց Հայորդակցութեան կապը։

Ինչ եղաւ այսուհետեւ Մովսիսի լիմակը. անցյաց է մեզի Կիրքին ի Բարուս Մատիոնի հեռանալին ետքը կարգած էր արգելն ուրիշ հովիտ մը, որ բատ Կիրքինի՞ գիտէր հայերէն եւ վրացերէն։ “բայց զի եպիկոպոն, զոր արտաքը՝ վացի եւ հոյ դպրութիւն զոր գիտ, եւ զպաշտոն կատարէ երկուուրութ պատութեամբ։”

Հարկ է ըստ թէ օտարութեան մէջ անցուց Մովսիսի իւր կենաց մեացած ժամանակին՝ հեռու հայրենիքէն։ Անքին անդամ նկատեցինք զնիքը ի Դուռին մեկնացան ասկէ թէ ոչ. շնչեր գիտէր։ Հաւանակաբար մեաց հոյն կաթողիկոսարանին մէջ ցանչ, երբ կարգի գրաւ թղթոց էնուր Մահն պատահած պիտի ըլլայ կոմիտաս կաթողիկոսի օրով. 609ին ի Դուռին 39—40 տարեկան էր տական, յուժի հետեւաբար։

(Ըստունիւթիւն)

Հ. Ս. ԱԿՈՆՆԵԱՆ

ՏՐԴԱՑԷ ԱՐՏԱՇԵ

ԳՈՒՄԱՆԱՌՈՒՅՆ ՀԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Առաւելադոյն գժուարութիւններ կան այդ միջոցին առաջն մասին։ Տրդառէ Պահ ժամանակադրութիւնը կազմելու, որովհետեւն ներքին հաշերը ընդհանուր ժամանակագութեան իւր հակառէ, իսկ արտաքիններ կարգառեալ հաշիւ շնչեն ներկայացր իւր սույոց ճայրք պիտի է ընդունիլ։ Տրդառի գահակաբեր Գրիգորականութ պաշտպանութեամբ ի 286, եւ Պահը մահը Աւազին վենունութեամբ ի 374։ Այդ 88 տարուան միջոցին համար միջանհեռ առողջ կետեր կը պակին։

1 ԱՐԻԹ. 1902. 568։

2 Բառզի՞ առ Սմբատ. էջ 171. հման. եւ էջ 167. արցոց զի որ եպիկոպոն եղաւ՝ վացի ուսումն վայս եւ հոյ աղյուսեան՝ Զարմանաթի կերպով Մովսէս կը ժխտէ զայս “Զի եպիկոպոն Նետառական (իսմ հոյ Քաղկեդոնական), զոր արագին, գողութիւն զի եւ վացերէն ցիրտ, որին արժան է, թուզ թէ հայերէն, եւ այս յայտ էն. էջ 173։” Սա կախարդուի անուշան Յուրուսաց եկեղեցւն առ Պովետու ուղած խօսքերու։ “ապա թէ ոչ մզ այլ ինչ ձար էն, բայց կամ կալ յայտարձին եւ լուսաց սոր ինեւ, կամ թողուլ եւ գնալ ի բաց էն (էջ 129).”

Եթէ բացառենք Արշակի կատանդի հետ տեսակցոթիւնի ի 350, եւ Ծովանասի հետ բանակցութիւնի ի 363, Ամմիանոսի պատմութեան համաստ։

2. Այդ միջոցին թագաւորիներուն համար Խորենացի հետեւեալ տարիները կը նշանակէ.

ՏՐԴԱՑ. “Այլ պատմութիւնս յաղաքս սրբոյն Տրդառայ ծմարփան է. որ թագաւորեաց ամս յիսուս եւ վեց. (Ք. 92) 56 ԽՈԽՐՈՈ. “Բայց ոչ յերկարեալ զիեւան իւր վախճանի, թագաւորեալ ամս ինդ. (Ք. 10) 9

ՏԻՐԱՆ. “Խաւարեցոյց Տիրան զհայս, խաւարեցուն եւ ինքն, կալեալ զմագաւորութիւնն ամս մետասան. (Ք. 17) 11

ԱՐԾԱՆ. “Զայս ըւեւել Արշակայ, սաւուզար արար ընդ անձին իրում, որ թագաւորեաց ամս երեսուն. (Ք. 35) 30

ՊԱՂՊ. “Եւ Պապայ երթեալ տամաֆ մեծին թէ կողոսի, բայ իւրում անզգամաւթեան սակավ վճարի, թագաւորեալ ամս եօթն. (Ք. 39) 7

Եւ կունենակը գումար տարիներ 113

Այս գումարը Տրդառի գահակայութեան թագականին աւելցնելով կ'ունենանք 285 + 113 = 398. միշտ կա. Պապի մահը ստուգուած է ի 374. եւ 24 տարիներու առաւելութիւնը մը ոչ, զոր պէտք է հարկան մէկին կամ մրւուն արքիներէն յասպաւել, հաւանական ենթարրութեանց հետեւելով։

3. Այս միջոցին ապրող կաթողիկոսներուն ժամանակադրութիւնն ալ հետեւեալ կերպով կուտայ Խորենացին։

ԳՐԴԱՌՈ. “Յիսկզանէ քահանացանալոց նորա, մինչեւ ոչ եւս ումեք երեւել, համարեալ թուն ամբ երեսուն. (Ք. 91) 30

ԱՐԻՍՏՈՆԻ. “Եւ յետ նորա Խըստակէն, ամս եօթն. (Ք. 91) 7

ՎՐԱՌԱՆԻ. “Իսկ յետ ըլլոյ հնդեսանան ամաց եպիկապուստթեան մեծին Վրթանայ, փոխի յաշխարհէն. (Ք. 11) 15

ՅՈՒՆԻ. “Խամ զմարփի պրոյ Ծուսկան բարձեալ տարուն, որ կալաց յեպիկապուստթեանն ամս վեց. (Ք. 14) 6

ՓԱԾԻ. “Գֆառներէն կացուցին քահանացանակտ, որ կալաւ զաթուռն ամս չորս. (Ք. 15) 4

ՆԵՐԱՆԻ. “Դեղ մահս գաղոնի արբուցեալ սրբոն Ներսէնի. որ կալաւ զաթոռ. եպիկապուստթեանն ամս երեսուն եւ չորս. (Ք. 38) 34

որ է բովանդակ տարիներ 96

Այս գումարն ալ Գրիգորի ձեռնադրութեան թագականին աւելցնելով կ'ունենանք 301+96 = 397. Արդ Ներսէնի մահը Պապի սպանութեան նա-